ڊاڪٽر فياض لطيف
اسسٽنٽ پروفيسر
سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو

سچل جي فڪر ۽ فلسفي جا شيخ اياز تي اثر

Impact of philosophy and thought of Sachal on Shaikh Ayaz

Abstract:

In classical Sindhi poetry Sachal has his own identification .

He is known to be a rebellious and revolutionary poet. He did and composed his poetry in multi languages. Sindhi, Siraki, Persian, Urdu / Hindi etc. He used a pen name `Sarmast` for himself in his poetry, which means intoxicated.In his Sindhi poetry he castoff his nickname as `Sachal, Sachoo and sachidino`, which illustrates the mirror of his mind and soul.His entire poetry is full with inner emotions and expressions. Especially his Persian poetry has its own savour and mystical sagacity.

Sachal is immensely impressed by Mansoor Hallaj, who was a famous poet and Sufi sage.Having an eye view over poetry of Sachal, one can easily find huge influences of Hallaj on Sachals` poetry. As Sachal got impacts of other poets and personas, same way he impressed many others by his intellect and expressions.The poets who have got a lot from Sachal Sarmast, Shaikh Ayaz is one of them.He himself is not only a trend setter and great poet of his times but is an era of modern Sindhi language and literature. In this research paper it has been analysed the impacts of Sachal on poetry of Ayaz.

جديد دور جي مُهندار ۽ مهان ڪوي شيخ اياز جي شاعريءَ تي سرمست جي فڪر ۽ فن جا انيڪ ۽ اَمٽ اثرَ ملن ٿا.”اياز پنهنجي دؤر جو ۽ ويهين صديءَ جو اهو يڪتا ۽ يگانو شاعر هو، جنهن مشرق ۽ مغرب جي فلسفي جو امتزاج پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ فڪر وسيلي پيش ڪري، نه رڳو سنڌي شاعريءَ کي، پر سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ کي اها سگهه، سونهن ۽ ثقافتي روشني بخشي آهي، جيڪا صدين تائين جرڪندي ۽ جلوا ڏيکاريندي رهندي“(1).

شيخ اياز ڪلاسيڪل شاعرن مان سڀ کان وڌيڪ شاهه لطيف کان متاثر رهيو آهي. شاهه لطيف جنهن لاءِ سندس چوڻ آهي تہ: ”جيڪڏهن ڪو بہ اهڙو انسان آهي، جنهن جي آدرش جي ڪسوٽيءَ تي مان پنهنجي ڪردار کي ٻَڌل ٿو سمجهان، تہ اهو ڀٽائي آهي.... اهو ئي هڪ شاعر ۽ شخص آهي، جنهن جي زندگيءَ ۽ شاعريءَ منهنجي زندگيءَ ۽ شاعريءَ تي بي انتها اثر ڇڏيو آهي“(2).

لطيف سان پنهنجي فڪري اُنسيت ۽ احساساتي قرابت جو اياز پنهنجن تحريرن ۽ تخليقن ۾ نہ فقط بار بار ذڪر ڪندو رهيو آهي، پر ڀٽائيءَ کي پنهنجي ذات ۽ حيات جو محور ۽ مرڪز قبوليندي، ان جو اقرار هن ريت ڪري ٿو: ”شاهه لطيف منهنجي روح جو استعارو آهي، جنهن جو فڪر ۽ فلسفو منهنجي شعور جي روشني، ۽ منهنجي دل جي ڌڙڪن ٻڻيل آهن، ۽ رڳو هڪ مان ئي نہ، سنڌ ڌرتيءَ جو ذرو ذرو ان سج جي تاب سان ٻهڪي ۽ جڳ مڳ جرڪي رهيو آهي. لاڪيٽي لطيف جو آواز مهد کان لحد تائين اسان جي وجود ۾ گونجندو رهي ٿو“(3).

ڀٽائيءَ کان علاوه سچل سرمست جو فڪر ۽ فلسفو پڻ اياز جي احساس ۽ آڇپي جو وڏو ڏِيِ ۽ آڌت رهيو آهي.هُن سچل جي ’جيون ۽ جرئت، تفڪر ۽ تصور، مذهبي رواداري، انسان دوستي، انفرادي آزاديءَ جي احساس، بي ڊپي ۽ منصوري ڪردار‘ مان سدائين اُتساهه حاصل ڪيو آهي. جنهن جو اعتراف ڪندي، اياز لکي ٿو، ’مان اڄ صبح جو سچل جو ڪلام پڙهيو، محسوس ڪيم تہ شينهن جي گوشت سان نيرن ڪئي اٿم‘.

آهيان آءٌ اُساٹ، تنهنجي مڌ جي اوميان!
تون سا ڪوءِ ڪلال جي، جنهن مان منهنجي واٽ،
توکان ٻاهر ٻاٽ، تو تائين آ سوجهرو.
(ڪلهي پاتم ڪينرو، ص5)

اياز جي شاعريءَ ۾ جيڪا فنڪاراڻي ’اَنا‘ ۽ ’ڪوپائي ڪردارنگاري‘ ملي ٿي، ان پويان گهڻيءَ حد تائين سچل جي ’سرمستي ۽ سرفروشيءَ‘ جا فڪري، مطالعاتي ۽ احساساتي اثر نمايان نظر اچن ٿا. سچل مذهبي نندِ وڏائي کي من مان ڪڍي، ماڻهپي، محبت ۽ انسانيت کي اپنائڻ جي ڳالهه ڪري ٿو:

ڪڏ مذهب من مئون، ساجهر ساڻ سويل،
هندو، مومن ساڻ ملي، محبت جا ڪر ميل،
متان ٿئي اويل، اولهہ سج نہ اُلهي.
(سچل)

ساڳيءَ طرح اياز پڻ من مان ڪيني ۽ ڪدورتن کي ڪڍي، رنگ، نسل ۽ ذات پات جي ويڇن کي وساري، بنا ڪنهن دين ڌرم جي تفريق ۽ تضاد جي، انسانيت کي اپنائڻ ۽ ماڻهپي کي مذهب بنائڻ جو احساس هن طرح اظهاري ۽ اوري ٿو.

ياڪر پايان پاو سان، ماڻهوءَ ماڻهوءَ سان،
آءُ نہ ٻيو ڄاڻان، مذهب منهنجو ماڻهپو.

مذهب منهنجو ماڻهپو، دين ڌرم سڀ ڌوڙ،
پرکي ڳالهہ پروڙ، اوڪاڻيارا ڪوڙ جا!
(ڪلهي پاتم ڪينرو، ص10)

سچل جي شاعري سدائين اياز جي جذبي جيءَ جو ڏيءُ ۽ تخليقي ڪيفيتن ۾ سگهہ ۽ سندرتائن جو احساس پريندي رهي آهي. هو جڏهن بہ ڪنهن موڙ تي داخلي طرح ڀڳو ڀُريو، ٿڪو ٽُٽو، مُنجهيو ۽ مايوس ٿيو آهي، تڏهن هن سچل کي ئي پڪاريو ۽ سندس شاعريءَ ۾ آٿت ۽ آجپو تلاش ڪيو آهي. هُن، سچل کي پنهنجو روحاني رهبر بڻائي، سندس سهائي ۽ سوجهري مان پنهنجيءَ ذات جي ڏيئي جي جوت پئي جلائي آهي.

ڪيئي مُلان، مولوي، پنڊت مارن جڪ،
اوري آءُ الڪ، ڏيئو تي توکي ڏسان.
(شيخ اياز)

ايازپنهنجي هڪ تقرير ۾ ان حوالي سان چوي ٿو: ”’چرخي چِتِ نا لڳندا‘ پڙهي مون سچل کي سڏي چيو:’سرمست! تنهنجي هوندي مان پنهنجي سوال جو جواب، پنهجي ذهني اَضطراب جو حل نتشي، ٽالسٽاءِ، دوستو وسڪي، وليم بليڪ، اليٽ ۽ سارتريءَ کان ڪهڙو پُڇان؟ تون ئي ان جو حل ٻُڌاءِ. پوءِ مون هن جو سرائڪي ڪلام اُٿلايو تہ، هن جي هڪ سٽ تي نظر پئي ـ ’سِر ڏي سچل، ساجن ليوين، تِل نهين هڪ تاوڻ دا‘(3).

اياز پنهنجي جيون ـ سفر ۾ سچل سرمست کان ڪيترن ئي حوالن سان اُتساهه ورتو آهي. هُن سچ لاءِ بي خوف آواز بلند ڪرڻ ۽ حق جي ڳالهه لاءِ ثابت قدم رهڻ جا ڪيئي درس سچل مان پُرجهيا ۽ پرايا آهن، تڏهن ئي ته سندس ڪوتائن ۾ ههڙي شعلي بياني ۽ بغاوت جي وچ ـ وراڪن جي اُچل ملي ٿي ۽ هو بي ساخته چئي ڏئي ٿو:

جنهن آزاد گذاريو آهي،
تنهن لئه موت ته ڪا شيءِ ناهي،
وک وک تي پنجوڙ ڏسي، چا
شينهن ڪڏهن گجگوڙ ڇڏي آ؟
ڪنهن به عقابي چنبي، پَوَ ۾
آڪيري جي اوٽ وتي آ؟
ڏرِ جو ڏرِ گدڙ لئه آهي،
جهرڪي جهڙپ ڏسي ڏرندي آ،
جنهن آزاد گذاريو آهي،
تنهن لئه موت ته ڪا شيءِ ناهي.
ساريءَ عمر غلاميءَ جي کان
آزادي پل جي به چڱي آ ـ
۽ تو پنهنجي پوري جندڙي
جنهن پل ۾ پرپور پري آ،
سو پَلُ سگهه صدين جي آهي،
ان جي سڀ کان عمر وڏي آ،
جنهن آزاد گذاريو آهي،
تنهن لئه موت ته ڪا شيءِ ناهي.

(وڄون وسڻ آئيون، ص154)

شيخ اياز فڪري ۽ احساساتي طرح پنهنجن متقدمين ’شاهه، سچل ۽ ساميءَ‘ کان تمام گهڻو مرغوب ۽ متاثر رهيو آهي. هن نه رڳو انفرادي طرح انهن جي فڪر، فن ۽ فلسفي مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو آهي، پر انهن جي پنڌن ۽ پيچرن کي اپنائي، سوڀارو ۽ سرخرو پڻ ٿيو آهي، انهيءَ ڪري ئي پنهنجن ڌرتي واسين کي انهن مهان پُرشن ۽ سرجڻهارن جي

تعليمات تي عمل پيرا ٿيڻ لاءِ نہ صرف اصرار ڪري ٿو، پرڪين اهو يقين پڻ هن ريت ڏياري ٿو تہ: "جيستائين ڪنهن سنڌي اديب گهٽ ۾ گهٽ شاهہ، سچل ۽ ساميءَ جو مطالعو نہ ڪيو آهي ۽ هو پنهنجيءَ تاريخ، روايات ۽ ماحول جو چڱيءَ طرح واقف نہ آهي، تيستائين هو سنڌي زبان ۾ چڱو ادب پيدا ڪري نہ ٿو سگهي"(4).

اياز بار بار پنهنجين تحريرن ۽ تقريرن ۾ سچل جي علمي عظمت ۽ فڪري مهانتا جو، نہ رڳو صدقِ دل سان اعتراف ۽ اقرار ڪيو آهي، پر پنهنجي شاعري توڙي نثر ۾، هن سان پنهنجي والهانا اُنس ۽ عشق جو اظهار پڻ هن ريت ڪيو آهي.

"سچل سرمست نہ فقط عظيم شاعر هو، پر عظيم انسان بہ هو. جا فڪر جي آزادي ۽ انساني محبت جي رواداري، هن جي ڪلام ۽ زندگيءَ ۾ آهي، اها شايد ئي ڪنهن شاعر جي حصي ۾ آئي هجي... اي سرمست! تنهنجي درازن جي دز کي بہ ڪوئي ڇُهي نہ ٿو سگهي. جيستائين سنڌي مائرون ٻار ڄڻينديون رهنديون، تون قائم ۽ دائم آهين، تنهنجون گهڙوليون ڳائيبيون رهنديون، تنهنجا نغارا وڄندا رهندا"(5).

اياز، سچل کي بت شڪن ۽ باغي شاعر ڪوٺيندي، سندس نالي جي نرالي هجڻ جو اعتراف پڻ هن ريت ڪري ٿو، "سچل کي خبر نہ هئي تہ سندس نالو اضافي آهي، ڇو تہ سرمست سڀ سچل ٿيندا آهن، اها ٻي ڳالهہ آهي تہ سڀ سچل، سرمست نہ ٿيندا آهن"(6).

سچل جي شاعريءَ ۾ فطرت جي مظهرن جي اُپٽار کان وڌيڪ انسان جي اندر جي احساسن ۽ اسرارن جو اظهار ۽ عڪس ملي ٿو. هن جي شاعريءَ ۾ رِندي، مستي، وجد ۽ وجدان ايترو تہ حاوي ۽ غالب آهي، جو هو ڪٿي ڪٿي شاعريءَ جي فني لوازمات کي اورانگهي، خيال ۽ احساس کي اوليت ڏيندي، انهن کي پنهنجي پوري شدت ۽ فطري اُجل سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هو تخيل ۽ تصور کان وڌيڪ وجودي وارتائن ۽ وجداني ڪيفيتن، حقيقتن ۽ حُسناڪين جو شاعر آهي.

سچل جي شاعري جوابن کان وڌيڪ سوالن سان ٽمٽار آهي، انهيءَ ڪري ئي اياز لکي ٿو، "سچل سرمست جي شاعري هڪ ازلي استفهام آهي. هن جو هر شعر هڪ سوال آهي. هيءَ ڪائنات ڇا آهي؟ هي خاڪ و باد، هي

اَبر و باران جو عالم پنهنجي صدها رنگينين جي باوجود ايترو ناپائيدار ڇو آهي؟.... سندس شاعريءَ ۾ هر هنڌ تجسس تو ٻَڪي. هر شعر ۾ گويا هن جو نعره رندانہ ڪوئي ازلي سوال آسمانن سان ٽو ٽڪرائي.....هر اهلِ معرفت وانگر سندس مذهب تنگ نظريءَ کان مٿي آهي ۽ هو انساني برادريءَ جو علمبردار آهي. اهو هر انسان، جو ازلي حقيقت جي جستجو ۾ آهي، سو انساني مذهبن ۽ فرقي بندين کي بي معنیٰ سمجهي ٺُڪرائي ڇڏي ٿو. سچل سرمست جي ذات ۽ سندس شاعري، ٻئي انهيءَ اصول جون آئينہ دار آهن"(7).

سچل سان اياز جي عقيدت ۽ اُنسيت، سندس پيري ۽ بزرگيءَ واريءَ حيثيت سبب نہ آهي، ڇو تہ سچل خود انهن ڳالهين جو انڪاري آهي ۽ پاڻ چوي ٿو:

بزرگ، شيخ، مشائخ يارو، نا مخدوم ٿياسي،
نہ ڪي قاضي، نہ ڪي ملا، معلم، پير بڻياسي،
نہ ڪي ناهہ نڳيءَ جا ناهي، رنگ رساءُ رڪياسي،
سچا ٻاجهئون عشق الله جي، ڪوئي هنر سکياسي.
(سچل)

سچل، 'سچ، سرمستي ۽ سرفروشيءَ' جو هڪ نرالو اهڃاڻ آهي. هو تصوف جي 'تَرڪ الدنيا' واري مسلڪ بدران 'عمل، جستجو ۽ جرئت' جي رَندن ۽ پنڌن جو پاسدار ۽ پيروڪار شاعر آهي.هو شيخي، پيريءَ ۽ بزرگيءَ بدران'حق، سچ، خودي، خود شناسي، انساني اخوت، محبت ۽ مساوات' جو قائل آهي، انهيءَ ڪري ئي هو پيري ۽ مريديءَ، حاڪماڻي ۽ شاهاڻي رُتبن، رنگينين ۽ راحتن جي حاصلات بجاءِ 'فَقر ۽ فِڪر جي فقيري' ۽ 'امن ۽ آزاديءَ جي اميري' ميسر هجڻ ۾ وڏيڪ عظمت ۽ سرهائي محسوس ڪريۓ بنا جهجهڪ جي چوي ٿو:

نہ مان مريد، نہ مان پير، ساري فقر جو فقير،
نہ مان حاڪم، نہ مان ظالم، آهيان امن جو امير.
(سچل)

سچل سراپا جستجو، جياپي، جرئت، محبت، امن، آزادي ۽ انسانيت جو علمبردار هو. هُن وٽ 'تَرڪ' بجاءِ انهيءَ 'طلب ۽ تات' جي اهميت آهي،

جيڪا ماڻهوءَ کي جاڳ ۽ ماڳ جي تلاش ۾ مسلسل جنبيل ۽ جاڪوڙ ۾ محو ۽ مستغرق رکي ٿي. هو روايتي صوفين وانگر گوشانشينيءَ ۾ جيون گذارڻ بدران معاشري ۽ سماجي زندگيءَ جي سچائين کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو قائل آهي، انهيءَ ڪري ئي سرمست، اياز جو 'آئيڊيل' آهي ۽ هو ڪيس پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ ڪيترين ئي جاين تي نه فقط محبت ۽ عقيدت سان خراج پيش ڪري ٿو، پر ساڻس نسبت جوڙڻ ۾ وڏي سرهائي ۽ سعادت محسوس ڪري ٿو.

مان ئي سچل، مان ئي سامي، مان ئي آهيان شاهه،
منهنجي من ۾ چوليون ماري،سنڌو! تنهنجو ساهه.
(پونر پري آڪاس، ص42)

مان جاڳ به هان، آڳ به هان، راڳ به آهيان،
سچو به سندم سنگ، پٿائي به سندم پاءُ.
(وڄون وسڻ آئيون، ص49)

سچل سرمست جهومي رهيو آهي،
درازن جي دز جهومي رهي آهي،
ويساک جو چنڊ جهومي رهيو آهي،
۽ خدا آڪاس جي آرسيءَ ۾،
پاڻ کي ڏسي رهيو آهي،
۽ سوچي رهيو آهي ته:
'مان انسان جي ويس ۾،
کھڙو نه وڻندڙ ٿو لڳان'!
(اڪ جون ڦلڙيون پيچ پني، ص55)

....

سارو عرش منور آهي،
چنڊ ڳليءَ ۾ چمڪي ٿو،
دور پٿائيءَ بستيءَ ۾،
سچل پنهنجي سرمستيءَ ۾،
بينو مون کي تاڙي ٿو...

چنڊ ڳليءَ ۾ چمڪي ٿو...
سارو عرش منور آهي...
('راج گهاٽ تي چنڊ'، ص 85)

لطيف ۽ سچل جي فڪر ۽ فلسفي، اياز جي شاعريءَ ۽ جيون کي وڏي جوت ۽ جِلا بخشي آهي. هن پنهنجن ڪلاسيڪل شاعرن مان نه فقط فڪري ۽ فني طرح گهڻو ڪجهه پُرجهيو ۽ پِرايو آهي، پر انهن جي رَندن ۽ پنڌن کي اَپنائي وڏو مانُ ۽ سُمان ماڻيو آهي، اهو ئي سبب آهي، جو هو سندن وارث هجڻ تي نه رڳو نازان آهي، پر ان سعادت کي پنهنجو وڏو ڀاڳ ۽ سُڀاڳ به سمجهي ٿو. هو لکي ٿو: "اسين انهن شاعرن جا وارث آهيون، جن انسان ذات کي هڪ لازوال پيغام ڏنو آهي ـ امن ۽ انسانيت جو پيغام، سُپردگيءَ ۽ سرفروشيءَ جو پيغام، حب الوطني ۽ بين الاقوامي رواداريءَ جو پيغام. اسان ڀِٽائيءَ ۽ درازيءَ جي روايت جا وارث آهيون"(8).

عشق الله سان سچل لاتو، سڀ تنبورا سَتي!
هڪڙو ئي آواز ته آهي، جنهن سان ٻيا ڪئن مَتي.
(وڏا وڻ وڍڪار جا، ص129)

اياز پنهنجي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي 'تہ ـ مورتي' سمجهئي ويندڙ شاعرن، 'شاهه، سچل ۽ سامي' کي، نه رڳو سموري سنڌ ۽ پنهنجي لاءِ ڇپر ڇانو سمجهي ٿو ۽ انهن جا اثر قبول ڪرڻ ۾ سرهائي محسوس ڪندي، پاڻ کي وڏو ڀاڳوند ڀانئين ٿو، پر انهن جي ذات ۽ حيات کي پاڻ ۽ پنهنجن وطن واسين لاءِ، ميگهه ملهار ۽ جُهڙ ڦُڙ جيان تصور پڻ ڪري ٿو.

آءُ اسان جي آسٽين، بنا ڇپر ڇانوَ،
سَچلَ، سامي، شاهه جا، جُهڙ ڦُڙ جهڙا نانوَ.

هڪ مها ڪوي ۽ ڏاتار جي حيثيت ۾،شيخ اياز ۾ هونءَ ته وڏي 'اَنا ۽ اَڊمبر' آهي. هُو اڏ صديءَ تائين پنهنجي دور تي جهڙي نموني سان ڇانيل رهيو ۽ هُن اڄ تائين جهڙيءَ طرح سان سنڌي ادب ۽ خاص طرح سان سنڌي شاعريءَ تي نه رڳو پنهنجي حاڪميت ۽ حڪمراني قائم رکي آهي، پر وقت جي آمرن ۽ فرعونن سان وڏي عرصي تائين مُنهن مقابل ٿي، انهن جو مقابلو ڪيو ۽ ڪيترن ئي بُتن کي مسمار ڪري، پنهنجن تخليقن ۾ هڪ نئين

’سرمستيءَ ۽ سرمدي‘ جي روايت کي جنم ڏنو آهي، انهيءَ لاءِ هو ڪنهن حد تائين حق بجانب بہ آهي. اياز پنهنجي تخليقي جوهر ۽ جوت ۾، جيڪا جولاني ۽ جرئت رکي ٿو، ان کي بيشڪ پنهنجي هڪ حُسناڪي ۽ حقيقت آهي. هو پنهنجي شاعريءَ ۾ جنهن ’خودي ۽ خود اعتماديءَ‘ جو بي ساختہ اظهار ڪري ٿو،ان جا عڪس ۽ اولڙا سندس شاعريءَ ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي نظر اچن ٿا، پر ڪٿي ڪٿي اها شڪوه ۽ شڪايت جي صورت اختيار ڪري، ’خودي ۽ خود ثنائي‘ واري هِن انداز ۾ بہ ملي ٿي.

اي نادان قوم! مان جو سوين سرمست آهيان،
ان جي پوري قدر ڪرڻ لاءِ توکي سوين سال لڳندا.

بلي شاهہ کان پٺائيءَ تائين
۽ سلطان باهوءَ کان سچل سرمست تائين
ان ڪائنات جو هڪ ڪونو بہ والاريل نہ آهي، جا مون ۾ آهي.
(ٽُڪرا ٽُٽل صليب جا، ص50)

سچل سرمست، من خدايم، من خدايم چئي سگهندو هو،
تون منهنجي ٿوري انا بہ برداشت ڪري نہ ٿو سگهين!
(هرڻ اکي ڪيڏانهن، ص177)

اياز هڪ طرف’سچل ۽ ساميءَ‘ جي حوالي سان پنهنجن خيالن جو اظهار هن ريت ڪري ٿو:

سامي چار سلوڪ آ، سچل ٻول بہ ٽي،
توکي آنءُ جهٽي، ڏنا تارا اُڀ جا.
(ڪتين ڪر موڙيا جڏهن، ص236)

پر ٻئي طرف هُن جي ساڻن ايتري فڪري، احساساتي ۽ روحاني وابستگي ۽ اُنسيت آهي، جو هو پنهنجي ’آءٌ - پڻي‘ هجڻ باوجود پاڻ کي انهن جي ’پير - پڻي‘ سَڏي ۽ سمجهي ٿو.

سچل، سامي، پٽ ڏٽي،
جنهن ۾ پيي ڪا قرب ڪٽي،
آءٌ انهن جي پير - پٽي،
چو تہ اهو هيءَ ڏرتي آ،

چو تہ چپر مان چات چٽي،
هُونءَ تہ مون ۾ ’آءُ‘ گهٽي.
(’وڄون وسڻ آئيون‘، ص149).

شيخ اياز جي نظر ۾ سچل هڪ فڪر، احساس ۽ رندانہ آواز جو نالو آهي. هڪ ڪيفيت، سرمستي، ۽ خودشناسيءَ ۾ خدا شناسيءَ جي صداقت آهي، جنهن کي ڪوڪلي ۽ بي ڪيف نعري بازي ۽ بي روح نمائشي انداز سان پائي ۽ پُرجهي نہ ٿو سگهجي، تڏهن ئي تہ اياز ڏيکاءَ پسندن ۽ ڪوڙي دعويداري ڪندڙن کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

سچل، سچل ٿو ڪرين، سَهندين سچل چَٻ،
ريتي تنهنجي رَبُ، ٻاتي هن اوندي ڪئي.
(’جهڙ نيٽان نہ لهي‘، ص83).

اياز لاءِ درازا هڪ درسگاهہ آهي، ڪيف ۽ سرمستيءَ جو ميدان آهي، جتي نينهن نِهوڙيا،نانگا ۽ سِر جا سانگا لاهي ايندڙ، راڳ ۽ رقص سان پنهنجا روح ريجهائيندا ۽ دل جي دنيائن جا سير ڪري، من جي مونجهہ مِٽائيندا ۽ پنهنجو پاڻ پائيندا آهن.اياز لاءِ سچل، سراپا سرمدي ۽ سرمستي جو اهڙو مؤجزن درياهہ آهي، جنهن جي اڳيان ڏرمي ۽ ڏوتا، پنڊت ۽ پادري، مُلان ۽ موراٽاپنهنجي وقعت وڃائي ويهن ٿا، تڏهن ئي تہ هو چوي ٿو:

آءُ، درازا هَلُ،
تنهنجا سارا مولوي،
منهنجو هڪ سَچلُ!
(’پتڻ ٿو پور ڪري‘، ص125).

اياز، سچل جي بي باڪي، انسان دوستي، مذهبي مساوات، حق گوئي، ظالم سان نفرت ۽ مظلوم سان محبت وارين خوبين ۽ خصلتن کان تمام گهڻو متاثر آهي، انهيءَ ڪري سندس شاعريءَ ۾ ڪيترين ئي جاين تي ساڳيو جرئتمنداڻو انداز، سرمستاڻو لب و لهجو ۽ هر ڏاڍي کي للڪارڻ ۽ سچ چئي ڏيڻ جو ساهس ملي ٿو.

مان ڏوهي هان مان ڏوهي هان،
مون ڪيئي ڏوهہ ڪيا آهن.
هن سَر جي گدلي سينور ۾،

هي نيل ڪنول بہ تہ ڏوهي آ،
۽ ڪو بہ چڪور انڌاري ۾،
جي اُڏري ٿو تہ دروهي آ-
هي ڏوهہ نہ آهي ماڻهوءَ جي
مون مٿي ٻيهر ڳوهي آ.
هيءَ ڳاڙهي ڏاڙهي مُلان جي،
هيءَ ڪاري چوٽي پانڊي جي،
مون لاءِ ٻنهي ۾ ڦير نہ آ،
ٻئي آڳ اُجهاڻل ٽانڊي جي.
سڀ دين ڌرم جي ڏوڪي ۾،
ٿا ڪوٺِ پرن ڪانڊي جي...
هي ڏوهہ نہ آ، هن ڌرتيءَ تي،
مون دل جي ديول جوڙي آ،
تو نفرت جي ديوار ڪنئي،
مون ان جي پاڙ اُکوڙي آ.....
(’ڪي جو ٻيجل ٻوليو‘ص103)

سچل وٽ سڀ لاڳاپا لاهي ’پرين‘ کي پَسڻ ۽ پائڻ جي نہ رڳو اُتڻ ۽ آترويلا ملي ٿي، پر اهو ڳولا جو ڳاراٽو هڪ موڙ تي پهچي، متلاشي ۽ طالب کي خود مطلوب بڻائي ڇڏي ٿو. نينهن ۾ سِر جو سانگو لاهي، مست، الست ۽ نانگو بڻجي، محبوب کي ماڻڻ ۽ من جي ميت کي ڄاڻڻ جي ساڳي ڪيفيت ۽ بي قراري اياز وٽ پڻ هينئنءَ ريت ملي ۽ محسوس ٿئي ٿي.

نانگو آهيان، نانگو يارَ!
پهتو آهيان ڪاڪ ڪنڌيءَ تي، چوري پنهنجو چانگو، يارَ،
نانگو آهيان، نانگو يارَ!
نڪتو آهيان هن نگريءَ ۾، لاهي سر جو سانگو، يارَ،
من جو ميت مهانگو مون لئہ، سارو ديس سهانگو، يارَ،
نانگو آهيان، نانگو يارَ!
(ڪلهي پاتم ڪينرو، ص26)

شيخ اياز جي شاعريءَ تي سچل جي صوفياڻي رنگ ۽ رمزيت، فڪري حُسناڪين ۽ فني نُدرتن جا پڻ گهرا عڪس ۽ اولڙا نظر اچن ٿا. سچل جي هڪ ڪافي آهي:

عاشق ڏسڻ ۾ آيو، محبوب گل سَناسي،
عبرت عجب عجائب، اسرار رنگ عباسي.
گل آب جاءِ جاتي، محبوب راز تاتي،
عاشق ڏسڻ ڪؤن ڪاتي، رهندو پتنگ پياسي.
ثابت ’سچل‘ سچاري، يارن جي ياد ياري،
وحدت جنين وِساري، تَن تَن متي اَٽاسي(17).

اياز، سچل جي متين غزل جي زمين ۾، پنهنجي فڪري پوکي، سندس ئي فني رنگيني ۽ ساڳي قافيي جي استعمال سان، ڪهڙي نہ منفرد ۽ موهيندڙانداز ۽ احساس سان ڪئي آهي:

جي تو اجا نہ ڄاتو، آڪير ديس واسي،
تنهنجو جنم اجايو، تنهنجي متي اٽاسي.
آيو ويو سڪندر، سيوهڻ اجا اُتي آ،
هو ڪيرٿر ڪڙو آ، ويندا رهيا وِناسي.
لالڻ! نوان لَڪنَ ۾ نڪتا نِياڻ آهن،
ايندا جتي لُڪنُ ۾، پانڌيئڙا پياسي.
(’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘ص320)

سچل چوي ٿو:

نا مئن سُني، نا مئن شعيا، نا مئن ڏوهہ ثواب،
هندو مومن هڪ ٿئو، پول نہ ٻي ڪنهن پُلُ،
ٿج گلابي گُلُ، مَرِ مارينئي منصور جان.

ڪو ڪيئن چوي، ڪو ڪيئن چوي، آءٌ جوئي آهيان، سوئي آهيان،
ڪو مومن چوي، ڪو ڪافر چوي، ڪو جاهل نالو ظاهر چوي،
ڪو ساحر چوي، ڪو شاعر چوي، آءٌ جوئي آهيان، سوئي آهيان.
ڪو ملان چوي، ڪو قاضي چوي، ڪو مفتي چوي، ڪو غازي چوي،

ڪو روزي دار نمازي چوي، آءٌ جوئي آهيان، سوئي آهيان.
(سچل)

شيخ اياز ساڳي رمز کي هن طرح اوري ۽ اظهاري ٿو:

ڪافر مومن ناهيان، وو، ڪافر مومن ناهيان!
آءٌ ڀٽائي، آءٌ درازي، ساڳيو نينهن نيايان، وو،
ڪافر مومن ناهيان!

ساڳيا سڏ وراڻيان، يارو، سوريءَ سيج سجايان، وو،
جيون! تنهنجو جوڳي آهيان، ڳالهيون تنهنجون ڳايان، وو،
ڪافرمومن ناهيان!
(’ڪلهي پاتم ڪينرو‘، ص28).

جهڙيءَ ريت سچل سرمست تعصبي ۽ تفرقي باز مذهبي نيڪيدارن، پنڊتن، پادرين، مُلن ۽ انهن جي ڍونگي مڪارين ۽ منافقين کان خائف ۽ بيزار هو ۽ سدائين شيخي، پيري ۽ بزرگيءَ جي لبادي ۾ لِڪل انهن ٺڳيءَ جا ناهه ٺاهيندڙن جي ڪرتوتن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ نروار ڪندو ۽ ڀڃڙيءَ ريت لوئيندو رهيو:

مسجد وچ ڪاڻ ٽُڪر دي، ڏيوَن بانگ صلواتان،
مُنهن ڇبي، ڏاڙهي ڏنگي، خام پڙهن خلواتان،
عالم ليکي روزي رکهدي، پر هِن ڪاوَڻ ديان آفاتان،
سچل اها راهه نه سچ دي، برهه واليان بيان باتان.
(سچل)

ساڳيءَ طرح شيخ اياز پڻ انهن ’مُنهن ۾ مُلان ۽ اندر ۾ ابليس صفت ماڻهن‘ سان نه صرف زندگيءَ ڀر مهاڏو اَٽڪائيندو ۽ جهيڙيندو رهيو، پر ازل کان انهن جي هر دور جي تاريخ ۾ ادا ڪيل لوڀي ۽ نوڳي ڪردار ۽ ڪرتوتن کي پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ پڻ اظهاريندو ۽ عام اڳيان هن ريت عيان ۽ وائکو ڪندو رهيو.

مُلان پنهنجي عَمامي ۾سوچي، ڏاڙهي نوچي -
سرمد ڇا ٿو سوچي؟
دليءَ جون ديوارون سوچن، چندُ قطب مينار مٿان آ،

ڌرتيءَ تي دستارون سوچن،
مجري مجري جي پايل ۾،
ڇن ڇن جون ڇمڪارون سوچن،
قلعي قلعي اک نه جهپڪي،
رات لڙيءَ للڪارون سوچن،
هَٿِ هَٿِ خوني خنجر سوچي،
تارونءَ ۾ تلوارون سوچن....
(وڄون وسڻ آئيون، ص143)

سچل سرمست جي شاعريءَ ۾، تصوف جي رمزن ۽ رعنائين سان گڏوگڏ پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي مظلوم ماڻهن جي ڏکن، سُکن، محرومين، معاشي ۽ ٻين انيڪ سماجي مسئلن جو نه رڳو احساس ۽ ادراڪ ملي ٿو، پر هن جو پنهنجي وطن جي مٽيءَ سان نرالو نينهن ۽ مثالي عشق پڻ محسوس ٿئي ٿو. هن جي شاعريءَ ۾، ’سنڌ‘ جسم ۾ روح جيان ڌڙڪي به ٿي، ته سُڳنڌ جيان مَهڪي به ٿي. اهو ئي سبب آهي، جو هو نه رڳو ’هڪ جوءِ ۽ ٻي جُوءِ‘ نه ڇڏڻ ۽ ننگن تان نثار ٿيڻ جو عهد ۽ اقرار ڪري ٿو، پر پنهنجو پاڻ کي مَڪي ۽ ملتان سان سلهاڙڻ بجاءِ پنهنجي جنم ڀوميءَ ’درازا‘ سان وابستا ڪرڻ ۾ پڻ وڏيڪ سڪون ۽ سرهائي محسوس ڪري ٿو.

’ديس سچل دا شهر درازا، مَڪا نه ملتان...‘

ساڳيءَ ريت اياز لاءِ به ڌرتي، سرتي به آهي، ته سندس موهه ۽ محبتن جو آڌت ۽ آڇپو به. هو ’سنڌڙيءَ‘ کي ’جلنڌڙيءَ‘ جيان ڀانئين، ان سان جنم، جنم جي نينهن جو ناتو نڀائي به ٿو، ته ان جي خوشيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ جهيڙي ۽ امر گيت به آلاپي ٿو. هن جو پنهنجي ديس ۽ مٽيءَ سان اهڙو اڻٽٽ شعوري ۽ روحاني رشتو به آهي، جو اها سندس خوابن ۽ خيالن جومحور ۽ مرڪز بهآهي، ته سندس آدرشن ۽ احساسن جو ڌرم ۽ ايمان به آهي، تڏهن ئي ته چوي ٿو:

’توکي کهڙي کل، جيءَ نه اڇي جهل،
مون کان سنڌ نه وسري‘.

’ڌرتي منهنجو ديس مگر، مان،
سنڌڙي جنڌڙي لايان وو‘.

او ڏرتي، او ماءُ، تنهنجي ڪُکِ منهنجون اکيون،
سر ۾ توسوداءُ، رڳ رڳ تنهنجون راڳڻيون.
(شيخ اياز)

اياز ڪيترن ئي حوالن سان سچل ڪان فڪري ۽ فني طرح مرغوب رهيو آهي، جن مان چند نقطن جي جهلڪ مٿي پيش ڪري آيا آهيون، اجا ڪيترائي پهلو آهن، جن جي پرک اجا باقي آهي، چو تہ پٽائي ۽ سچل اهڙا سمنڊ سمان شاعر آهن، جن جي ’امرت جل‘ مان، اياز حياتيءَ ڀر اڃ مَٽيو پيتو آهي.

نتيجو: عام طرح سان سنڌ ۾ تصوف ۽ صوفي شاعرن جي حوالي سان اهو تاثر عام آهي تہ، هو گوشت پوشت جي انسان هجڻ ڪان وڌيک ’الله لوڪ، درويش، ولي الله‘ ۽ جهڙوڪر ’مافوق الفطرت‘ هستيون هوندا آهن، جن جو ’دنياوي ڪاروهنوار‘ ڪان وڌيک فقط ’دلي وارتائن ۽ ڪيفيتي مظهرن‘ سان سُٻنڌ هوندو آهي. هنن جو پنهنجي دور،ان جي سياسي، سماجي ۽ معروضي حالتن، پنهنجن ماڻهن ۽ ديس جي مسئلن ۽ مامرن سان ڪوئي سروڪار ڪونہ هوندو آهي. هو دنيا کي ترڪ ڪري، صرف تزڪيہ نفس تي ڌيان مرڪوز ڪندڙ من موجي ۽ مست الست ماڻهو هوندا آهن، پر ائين بنهہ ڪونہ آهي.

يقينن اڪثر تصوف جي پيروڪارن ۽ صوفي شاعرن جي مذهب ڏانهن رغبت ضرور رهي آهي، پر هو پنهنجي فڪر ۾ روشن خيال، اظهار ۾ باغي، احساس ۾ نرمل ۽ خيال ۾ سراپا آڪاش جهڙيون وسعتون ۽ وشالتائون رکندڙ رهيا آهن. هو ’روايتي مذهبي ۽ رواجي روحانيت جي روڳ‘ جو شڪار نہ هئا. هنن جو مذهب ’ماڻهپو‘، جياپو ’امن، محبت‘ ۽ عبادت ’انسانيت‘ هئي. هو مذهبي ڪٽرپڻي، انڌي عقيدي، ڏيکاءُ پسندي ۽ بي عملي بدران انسان دوست، صاحبِ ادراڪ، سُچيت، باعمل ۽ باڪردار پُرش هئا.

ڪيترن محققن سچل کي پڻ الوهيت ۾ مستغرق ۽ مُنهن مونن ۾ هٽي وينل، ڪاني ڪرامتن جو صاحب ۽ روحاني دنيا جا سير سفر ڪندڙ ’سنت ۽ سرمست‘ سمجهڻ ۽ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، پر حقيقت ۾ هو نہ رڳو ’دل‘ سان گڏ ’دنيا‘ جو ماڻهو هو، پر ’دنيا‘ کي ’دل‘ ۽

’دل‘ ڪي ’دنيا‘ سان انوکي انداز سان جوڙي، ’خودي ۽ خود شناسي‘ جو حقيقي فڪر ۽ فلسفو سمجهائيندڙ اهو سرجڻهار هو، جنهن نہ فقط ’پاڻ‘ سُڃاتو ۽ پنهنجي ڏيهہ ۽ ڏيهہ واسين جي دردن ۽ سورن کي ڄاتو ٿي، پر انهن مان نجات ۽ ڇوٽڪاري جو وٽ سڀرپور ادراڪ ۽ احساس بہ هو، جنهن جو هن پنهنجي شاعريءَ ۾ خوب اظهار ڪيو آهي.

سچل سرمست جي شاعريءَ جي اڀياس مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ، هن جي شاعري نہ رڳو داخلي وارتائن جي انوکي ۽ اثرائتي عڪاسي پيش ڪري ٿي، پر دنيا جي حقيقتن ۽ حُسناڪين جو سچو پچو آئينو ۽ احساس بہ پَسائي ٿي، اهو ئي سبب آهي، جو اياز جهڙو پنهنجي دور جو مها ڪوي بہ ڪانئس متاثر ٿيڻ ڪان سواءِ رهي نہ سگهيو آهي.

شيخ اياز، سچل جي ’خودي، خودشناسي، سرمستي، بغاوت، مزاحمت، انسان دوستي، روشن خيالي، حب الوطني ۽ خاص ڪري سندس اظهار جي بي باڪي ۽ خيال جي بي ساختگيءَ وارين خوبين ۽ خوبصورتين کان تمام گهڻو مرغوب ۽ متاثر رهيو آهي ۽ انهن جا عڪس ۽ اولڙا سندس شاعريءَ ۾ جابجاءِ جهجهي انداز ۾ موجود ملن ٿا.

حوالا:

1. جويو، تاج، ’رابيل رُتِ مايا نگرُ‘، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2017ع، ص82.
2. شيخ، اياز، ’خط، انٽرويو، تقريرون - 1‘، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1987ع، ص284.
3. ساڳيو، ص312.
4. ساڳيو ، ص338، 339.
5. شيخ، اياز، ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘، ساهت سيا پبليڪيشن، الهاس نگر، سال 1987ع، ص61
6. شيخ، اياز، ’خط، انٽرويو، تقريرون - 1‘، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1987ع، ص203، 204.
7. شيخ، اياز، ’نند وليون‘، ص14)
8. شيخ، اياز، ’خط، انٽرويو، تقريرون - 1‘، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1987ع، ص227، 273.
9. ساڳيو، ص230.
10. انصاري، عثمان علي، ’سچل سرمست جو سنڌي ڪلام‘، سنڌي ادبي بورڊ، 1982ع، ص47.